

Sverige i tiden

Historier om ett levande land

Lotta Fernstål, Petter Hellström,

Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg (red.)

Historiska

© författarna och Historiska museet 2015
Tryck: Taberg Media Group
Grafisk form: Sekel Bokförlag
Omslagsfoto: Karin Burénus Ekström
ISBN 978-91-89176-59-1

INNEHÅLL

FÖRORD	7
INLEDNING Om Sverige i tiden	9
<i>Lotta Fernstål, Petter Hellström, Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg</i>	
KARL XII Krigarkungens liv efter döden	17
<i>Petter Hellström</i>	
VIKINGAR Myt och verklighet	33
<i>Fredrik Svanberg</i>	
KULTURARV Världen i Sverige	45
<i>Lotta Fernstål & Fredrik Svanberg</i>	
GULDKUSTEN Slaveriet och det svenska järnet	63
<i>Jonas Monié Nordin</i>	
FIKA Världshistorien och vardagen	73
<i>Annie Mattsson</i>	
KEBABPIZZA Världens svenskaste mat	83
<i>Annikå Windahl Pontén</i>	
EUROVISION Så låter Sverige	89
<i>Stefan Bohman</i>	
UTVANDRARE Hoppet om ett bättre liv	99
<i>Kerstin Thörn</i>	
HEMBYGD Barndomens landskap och framtidens minnen	109
<i>Katherine Hauptman</i>	
NATIONALDAGEN En skapad svensk tradition	119
<i>Maja Hagerman</i>	
FÖR SVERIGE I FRAMTIDEN Morgondagens kulturarv	129
<i>Qaisar Mahmood</i>	

FIKA

Världshistorien och vardagen

Annie Mattsson

Kaffet kommer från början från Etiopien och spreds därifrån till den arabiska halvön, där det tycks ha blivit vanligt under 1400-talet. När turkarna gjorde Arabien till en del av det Ottomanska imperiet tog de med sig kaffet till Istanbul. Det var där som den svenska kungens sändebud Claes Rålamb smakade på drycken 1657 och hans beskrivning är det första kända beviset på att en svensk druckit kaffe. Han var inte imponerad utan tyckte att det var »illa smakande«. Mot slutet av 1600-talet finns uppgifter om att kaffe importerats till Sverige, men det rörde sig om små mängder, långt från de dryga sju kilo per person som enligt Jordbruksverkets statistik importerades 2011. Kaffe är i dag omåttligt populärt i Sverige och svenskarna, tillsammans med de nordiska grannfolken, håller sig stadigt på tio-i-topp-listan över världens mest kaffedrickande folk. Så har det inte alltid varit.

Att fika är en viktig social händelse i Sverige. Det är ett sätt att ta paus i arbetet och att umgås med kollegor, vänner och familj. Många som kommit till Sverige från andra länder berättar att »fika« var ett av de första ord som de fick lära sig. Vid besök bjuds det på fika, vänner träffas över en fika, och fika finns alltid in-

planerat på allt från öppna förskolor till vetenskapliga konferenser. I fikat ingår i stort sett alltid kaffe, ofta med mjölk, socker och fikabröd.

För hundra år sedan kokades kaffe i en panna på spisen. Senare blev bryggkaffet vanligt och i dag dricker många en espresso eller en latte. Fikabröd i form av småkakor och kanelbullar fick med tiden sällskap av chokladbullar och punschrullar, och i dag äter många chokladpraliner eller baklava till sitt fika. Svenskar fikar gärna både på förmiddagen och på eftermiddagen – ibland även på kvällen. Många svenskar som bor utomlands beskriver att just fikatraditionen är något de saknar, särskilt om de befinner sig någonstans där kaffet dricks framför datorn eller i en pappersmugg i tunnelbanan.

Ordet »fika« har använts åtminstone sedan 1910-talet och tycks från början ha förekommit i olika typer av slang och dialekter där stavelseföljden kastades om. Kaffe, eller kaffi som det också kunde uttalas, blev fika när de två stavelserna »ka« och »fi« fick byta plats. I dag kan fika avse även te, läsk eller saft, men från början var ordet en variant på ordet kaffe.

Troligen fick kaffedrickandet i Sverige ett uppsving i och med Karl XII:s vistelse hos turkarna i början av 1700-talet. Han och hans karoliner ska ha rekvirerat tre och ett halvt kilo kaffe per dag under sin vistelse i Bender, och i brev och anteckningar som de skrev under den här tiden påpekar de ofta hur de muslimska turkarna inte dricker alkohol, men väl kaffe hela dagarna. När svenskarna återvände till Sverige hade de också sällskap av turkar, vilket sannolikt bidrog till att sprida kaffedrickandet i Sverige. Det turkiska ur-

Kaffebeslaget. Målning av Martin Rudolf Heland målad någon gång mellan 1799 och 1814. En grupp damer har brutit mot kaffe-förbudet och försöker snabbt dölja bevisen för lagens hantlangare. Tavlans tillhör Stockholms stadsmuseum. Bilden finns tillgänglig på www.stockholmskallan.se, Creative Commons licens CC BY-NC-SA 2.5 SE.

sprunget är i alla fall tydligt: vid mitten av 1700-talet undervisade Carl von Linné sina studenter om hur »Turkarne lärde oss kläda oss hema och at dricka Cof-fé«. Hemmakläderna han talade om var tofflor och nattrock, alltså något som påminde om våra dagars morgonrock.

I en adresskalender för Stockholm från 1728 listas 15 kaffehus i staden – föregångare till våra dagars caféer. Men på 1700-talets svenska kaffehus dracks inte bara

kaffe, utan oftast även brännvin och öl, vilket var bra mycket billigare än kaffe. Medan kaffet importerades från fjärran länder tillverkades brännvinet och ölet på hemmaplan.

Kaffet hade dock vissa fördelar framför öl och brännvin. Eftersom kaffe inte gjorde en berusad, utan snarare mer skärpt, var det en dryck som passade utmärkt vid intellektuella diskussioner. Kaffehusen i Europa kom snart att förknippas med politiska samtal. Eftersom kaffet inte hade någon berusande effekt sågs det också som en dryck som passade när kvinnor och män skulle umgås tillsammans på ett civiliserat sätt.

De viktigaste beståndsdelarna i fika kan sägas vara kaffe och socker, antingen i kaffet eller i kaffebrödet. Båda varors intåg i Sverige var en del av en tidig globalisering. I början odlades kaffet mest i Ottomanska riket. Senare började européer odla det på Java, något som länge levde kvar i slanguttrycket »ta en kopp java.« Kaffeodlandet kom därefter i huvudsak att ske på slavplantager i Västindien och år 1788 odlades hälften av världens kaffe i den västindiska kolonin Saint Domingue, dagens Haiti. När 1700-talssvensken tog en kopp kaffe handlade det med andra ord om en dryck gjord på bönor från en ursprungligen afrikansk växt som kommit via Mellanöstern till Amerika, där arbetet med att odla och skörda utfördes av afrikanska slavar och varifrån bönorna sedan skeppats till Europa.

När Brasilien blev en självständig stat 1822 satsade de på kaffeodling och blev snart en av världens ledande kaffeproducenter. Det, i samband med en allmän sänkning av tullarna i Europa, gjorde att kaffe under 1800-talet kom att bli ganska billigt och tillgängligt för

Tre så kallade roddardamer tar en kaffepaus vid roddartrappan i Stockholm. Teckning av C.A. Dahlström ur boken *I Stockholm* (1855). Boken tillhör Stockholms stadsarkiv. Bilden finns tillgänglig på www.stockholmskallan.se, Creative Commons licens CC BY 2.5 SE.

en större del av den europeiska befolkningen. Någonstans i mitten av 1800-talet fick kaffet status som en slags nationaldryck i Sverige, som dracks av de flesta svenskar och inte bara av de rikare. Året 1855 lyfts ibland fram som ett märkesår. Då kom ett förbud mot att bränna eget brännvin och kaffet kom därefter så att säga att segra över brännvinet i vardagen, även om de gärna kombinerades i en kaffegök eller en kaffekask, kaffe blandat med sprit.

Införandet av kaffedrickandet i Sverige var motarbetat och ifrågasatt. Framför allt ansåg de styrande under 1700-talet och början av 1800-talet att import av dyra utländska varor var skadligt för den svenska ekonomin. Kaffe och många andra utländska lyxvaror var därför periodvis förbjudna i Sverige. Under 1700-talet infördes kaffeförbud 1756, 1766 och 1794, och den sista förbudsperioden varade 1817 till 1822, men det blev med tiden allt svårare att få människor att följa sådana lagar, särskilt eftersom kaffe är beroendeframkallande. 1833 uttryckte signaturen »Fäderneslandsvännen« kritik mot kaffedrickandet. I en rimmad dikt beskrev hen kaffet som en »pest« som kommit till Sverige från det veka södern och förmått svenskarna att ge bort sina pengar till utlänningar för något som vare sig mättar eller släcker törsten. I samma text fördömde hen även brännvin och tobak, som hen ansåg tillsammans med kaffet utgjorde »trenne landsförhärjande diaboli.«

Precis som kaffet var tobaken en växt som kom från utlandet till Sverige som en lyxprodukt, men till skillnad från kaffe var det möjligt att odla tobak i Sverige, vilket också kom att göras i stor skala. Den

sista tobaksodlingen i Sverige lades ned 1964. Tobaksförädling var den näst största industrigrenen i Sverige under 1700-talet, efter tygproduktionen. Med tiden utvecklades allt mer hårdiga tobaksplantor som tålde ett ganska hårt klimat, och mot slutet av 1700-talet kunde tobak odlas ända upp i Västerbotten. Det gjorde att tobak blev än mer tillgängligt än kaffe för många människor. En del odlade till och med egen tobak för husbehov.

Under 1700-talet röktes tobak i pipa, tuggtobak tuggades och luktsnus sniffades. Idag har luktsnuset ersatts av munsnus som stoppas under läppen. Munsnuset började troligen användas någon gång i början av 1800-talet. Det blev snabbt populärt, särskilt bland de fattigare, och snusandet ökade stadigt under 1800-talet. Från slutet av 1910-talet kom dock snusandet att minska igen. Allt fler valde istället att röka cigaretter. Framåt 1950-talet började det se ut som om snuset var på väg att försvinna ur Sverige, men i samband med 1968-rörelsen, med sina antiamerikanska stämningar, började allt fler svenskar snusa igen. Snuset sågs som svensk, hederlig arbetartobak, till skillnad från det amerikanska cigarettrökandet. När det sedan blev känt att cigaretter var hälsofarligare än snus var snusets plats i svenskens mun säkrad.

I dag är snus en viktig inkomst för tobaksföretag i Sverige. Även om försäljning av snus är förbjudet inom resten av EU så finns det en stor marknad i USA där tobaksbolaget Swedish Match under senare år genomfört en satsning på »Swedish Snus.« I USA, närmare bestämt på Manhattan i New York, finns även den populära cafékedjan Fika, som drivs av svenskar

och som marknadsförs som något svenskt. Med tiden har de en gång exotiska importprodukterna kaffe och tobak omvandlats till svenska kännetecken som fika och snus, och de används till och med utomlands som markörer för svenskhet.

Annie Mattsson är forskare vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, samt forskningsledare för Uppsala universitets forskningsnod »1700-tal: Sverige i världen – världen i Sverige.«

Litteraturtips

Inga Junhem, *Prisad planta: om tobaksodling i Sverige 1724–1964*, Stockholm, 2004. – Tobaken, snusfabrikerna och kvinnorna som skötte tobaksodlingarna.

Anne Nilsson, *Kaffe*, Stockholm, 2010. – Om kaffe, från det äldre kokkaffet till dagens kaffetrender och kaffedrickande runt om i världen.

Källor till denna text

Lars Elgklou, *Kaffebooken*, Höganäs, 1993. – Om kaffets ursprung och tidiga historia i Sverige.

Fäderneslandswännen (signatur), *Bannlysning-Bullan mot Sveriges Trenne Landsförhärjande 3. Diaboli, Bränwin, Kaffe och Tobak*, Stockholm, 1833. – Om hur kaffet ansågs ha skadliga effekter på 1800-talet.

Ragnhild Hutchison, »Exotiska varor som förändrat vardagen: Kaffe och te i Norden, 1750–1850«, i *Global historia från periferin: Norden 1600–1850*, Leos Müller, Göran Rydén, Holger Weiss, (red.) Lund, 2010. – Om kaffets spridning i Sverige under 1700-talet.

Carl von Linné, *Linnés dietetik, på grundvalen af dels hans eget originalutkast till föreläsningar: Lachesis naturalis que*

- trahit dietam naturalem, och dels lärjungeanteckningar efter dessa hans föreläsningar: Collegium diæticum*, Axel Otto Lindfors (red.), Uppsala, 1907. – Om Linnés syn på kaffet.
- Joachim Mickwitz, »Om Wanans werkan: Konsumtion av lyxbetonade kolonialvaror i de bottniska småstäderna under sent 1700-tal«, i *Global historia från periferin: Norden 1600–1850*, red. Leos Müller, Göran Rydén, Holger Weiss, Lund, 2010. – Om tobakskonsumtion och tobaksodling i Norrland under 1700-talet.
- Janne Sundling, »Svenskt snus – från näsa till mun«, *Populär Historia* 2008/2. – Om snusets historia.
- Sigfrid Svensson, »Hur kaffet blev svensk nationaldryck«, i *Mat och miljö: En bok om svenska kostvanor*, Nils-Arvid Bringéus (red.), Lund, 1970. – Om kaffets historia i Sverige under 1800-talet.

